

О ЛИЧНОСТИ И ЗАЈЕДНИЦИ ЛЉУДСКОЈ *)
– ДВА ТЕКСТА Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГА –

– „Заиста, заиста вам кажем: Ако зрно пшенично паднувши у земљу не умре, оно ће остати једно; а ако умре, много ће рода родити” /Јован 12,24/.

Достојевски, Браћа Карамазова, /ПСС = Полное Собрание Сочинения/, т. 14, с.5 и 281/.

О Достојевском је много писано, а такође и о његовим „проклетим проблемима”, оним „вековечним питањима” којима се он целог живота бавио и о којима је не-надмашно писао. Основни проблеми његови и његових јунака били су, као што је познато, *Бог и бесмртност душе*. Чини нам се, међутим, да ћемо бити више у праву ако овај двоједини проблем будемо посматрали као један јединствени проблем – проблем *човека*, као што је то и сам Достојевски чинио.

Иако његов Димитрије Карамазов говори: „Широк је човек, чак исувише широк, ја бих га сузио” /ПСС 14,100/, ипак сам Достојевски више следује захтеву да „треба посматрати природу човека у свим њеним видовима” /Запис из 1875-76, ЛН „Литературное наследие”, т. 83, 323/, зато што, вели он на другом месту, иако „све ствари и све у свету није за човека завршено, значење међутим свих ствари света *садржи се у човеку*” /Рукописни материјал за „Браћу Карамазове”, ПСС 15,208/.

Можемо слободно рећи да основни и кључни проблем Достојевскога јесте *човек*, и зато о тој његовој и евију нас централној теми никада није довољно писати, никада сувишно на њу се враћати, за њу се борити и мучити зајено са овим свеживотно напаћеним пророком и апостолом човека. Још у својој 18. години Достојевски је писао своме брату Михаилу: „Човек је тајна, ако је будеш одонетао целог живота, не говори да си изгубио време. Ја се бавим том тајном, јер хоћу да будем човек” /писмо из 1839. г./ . То исто он ставља касније као задатак и пред једнога од својих јунака: „Буди човек – то је пре свега” /Рукоп. материјал за „Младића”, ПСС 16,423/.

Целог свог живота Достојевски се заиста и старао да буде човек и налазио се у сталној борби и подвигу за човека, и као *личност* и као *заједницу* људску. Зато је

*) Уводни одломак из обимнијег рада о Достојевском на исту тему.

– Два текста Достојевскога, код нас до сада непреведена, дајемо у нашем преводу, по тексту објављеном у *Полное Собрание Сочинения, том 20, Москва – Ленинград 1979.*

и постао истински *свечовек* и, у својим адским и рајским борбама за човека и око човека, достигао је до ретких пророчких виђења и прозрења каква се дају само изабраним мученицима рода људског. За таквога Достојевскога, „вековечно питање” човека, у својим последњим дубинама, разоткривало се као *метафизички* и *религиозни* проблем /појмове „метафизички” и „религиозни” треба схватити у контексту православног хришћанског мировоззренија Достојевског/. Штавише, Достојевски је показао да се у таквом дубоком бављењу и доживљавању човека и његове тајне неизбежно разоткрива сам метафизички и религиозни основ човековог бића, тј. „убеђење да је човек вечан, да није просто земаљска животиња, него да је повезан са другим световима и са вечношћу” /Дневник писца 1880, август, гл. 3,3, ср. „Браћа Карамазови”, ПСС 14,290/. Једном речју, Достојевском се разоткрио *богочовечански* основ и карактер човековог бића.

У своме свеживотном трагању за човеком Достојевски се није хтео олако успокојавати и зато је био шири и либералнији од свих оних који су га критиковали или се о њега саблажњавали, било да су то они из левог или они из десног тabora. У његовом немиру било је заиста нечег јововског и сам он био је својеврсни Јов пред Богом и пред људима, ваљда је зато тако потреснуто и волео Књигу о Јову још од свога детињства. О јововској величини човека пред Богом потресно је сведочанство старца Зосиме, а самим тим и Достојевскога: „Ту — у случају многострадалног Јова — скрива се велика тајна: како су се пролазни лик земаљски и вечна истина ту дотакли и сусрели на једном месту. И пред правдом [=истином] земаљском свршава се дело вечне правде... И Јов благодари Господу, и служи не само Њему, него и свему саздању кроз генерације и векове” /„Браћа Карамазови”, ПСС 14,265/. Попут Јова и Достојевски је, у свим животним невољама и патњама, благосиљао Бога из дубине душе своје: „Господе, благодарим Ти за лик људски, који си ми дао” /Запис из 1875–76 ЛН 83,407/, али му то није сметало — или тачније: управо му је то и давало смелости — да Богу и људима и себи поставља најрадикалнија питања о *правом човеку*, о *смислу* човековог личног и заједничког живота и постојања, и да за то, као Јов, не буде одбачен него похваљен и прихваћен и од Бога и од правих Божјих људи. Ако би се сав подвиг Фјодора Достојевског, и као човека и као ненадмашног хришћанског писца, свео на једно дело, на један захтев и тежњу, онда би то било оно што је сам он назвао „*тражење човека у човеку*”, тј. тражење пуног *очовечења* и човека као личности и човечанства као истинске људске заједнице. А да ли је то и како могуће?

Све Достојевсково бављење проблемом човека предпоставља код њега *веру у човека*. Његов принцип: „при пуном реализму наћи човека у човеку” /Запис из 1880–81/, значи овде да се као несумњиви предуслов предпоставља вера у човека и вера у могућност да се прави човек може наћи. Да, али каква вера? Веру у човека истицали су и западни хуманисти и руски западњаци, али је Достојевски у томе видео нешто друго а не стварну веру у човека. Као и у случају љубави према човеку и човечанству, коју на тај други, недостојевсковски начин до врхунца заступа став Великог Инквизитора, а где уствари „под видом социјалне љубави према човечанству јавља се незамаскировано презрење према човеку” /ПСС 15,198/, тако и у хуманистичкој „*вери у човека*” Достојевски види најчешће само поклањање пред стихијама и слепим силама или системима, тј. уствари обезличење човека и човечанства.

Код Достојевскога вера у човека предпоставља *веру у Бога* и показује се и пројављује као суштински неодвојива од ове. Када његови јунаци мученички исповедају да их кроз цео живот само и једино мучи — Бог, они самим тим истовремено признају да их подједнако мучи и — човек, јер је човек неодвојив од Бога и стварно немислив ван Бога, мада је слободан пред Богом, слободан и у своме ставу према Богу. Но став човека према Богу за Достојевскога се одражава и пројављује у ставу и односу човека *према себи* и *према другим људима*, тако да се антропологија Достојевскога показује увек као *богоцентрична*, или још тачније: као *христоцентрична*, *теантропоцентрична*. Но о томе више касније.

Има велике истине у речима епископа Николаја Велимировића: „Људи траже Бога, а Бог људе” /што у ствари представља само понављање речи древних хришћанских Отаца, посебно првохришћанског апологете Св. Теофила Антиохијског/. Ово потпуно важи и за Достојевскога — незаситног боготражитеља и богоискатеља. Јер, како је правилно приметио Јурај Ајхенвалд, Бог је за Достојевскога био пре свега свеживотни *друг* и велики *саговорник*, то јест жива Личност безусловно неопходна човеку, те зато велики писац и даје следеће сведочанство: „Бога је исувише тешко искоренити /из човека/ ... О томе, чини се, не зна наука ... Наука је велика ствар, но свецелог човека она неће задовољити. Човек је шири од своје науке. То је Јеванђеље” /Запис из 1875—76 ЛН 83,454 и 412/. То исто говоре и његови јунаци Макар Дјевушкин и старац Зосима /„Живети без Бога — то ти је само мука” — ПСС 13,302/, а то исто на свој начин — својом праисконском „тугом за Богом” — сведоче и Кирилов и Версиров и Иван Карамазов. Уосталом, другачије и није могло бити код Достојевског као *православног* хришћанина, као следбеника и ученика *Бого-човека* Христа, што се види и из тога што Достојевски, не само позитивни него и негативни хероји, „не могу да превиде присну и очигледну везу Христа са нашим — човечанским — светом”, како вели о. Јустин Поповић.

Због свега овога, због осећања и сазнања да се *једино Христом* и може мерити *човек*, сваки човек, било најниже пали или највише уздигнути, Достојевски је зато и изводио „потребу вере у Христа”, како је сам говорио, из свега: и из тешке дугогодишње робије, и из психолошки и социјално безизлазног подземља, и из греха и злочина, и из бунта и богоборства /„ја сам из бунта извео и доказао неопходност вере у Христа”/, и из живота простог народа и из цивилизованог света, и из идеје прогреса и из социјализма, и из пакла и из раја, једном речју — из сваке људске ситуације и кондиције. А чинио је то Достојевски снажније и дубље него ико у новије време, а ипак чинио је то на врло једноставан начин: из самог „*живог живота*”, из целосног, истински људског доживљаја живота, доживљаја у коме „*уместо дијалектике — наступа живот*” /„Злочин и казна”, епилог/, онај истински живот који је увек дар Божји и кога зато *као таквога*, без билокаквих других образложења, треба волети и у том подвигу живе и делатне љубави живети. Ко ово није разумео и не разумео, тај показује да није схватио право Достојевског, није рекли бисмо разумео *православног* Достојевског. Оног и онаквог Достојевског који је сав без остатка био у борби и подвигу *за веру у Бога* и у човека, тј. за оно што он назива — *право* и *славно* исповедање Христа и потпуно морално обновљење *човека* Његовим именом” /Рукоп. материјал за роман „Зли дуси”, ПСС 11,167—168/.

Поједини проучаваоци Достојевскога у Европи, у совјетској Русији, па и код нас, посматрајући из свога духовног видика и собом мерећи Достојевскога, тврдили су или још увек тврде да се наводним „свођењем” Достојевскога „на хришћанску веру”, или још више „на Православље”, он тиме „сужава” и „упрошћава”. Неки од њих чак тврде да Достојевски и није био неки хришћанин, још мање православни човек и мислилац, него пре неки „полуверник” или „неверник”, „јеретик” или „атеиста”. Чудна је ствар у овом тврђењу већ и то што о вери или неверју, о правоверју или јертичности Достојевскога говоре они који су за то најмање способни, што управо такви пожурују да га једном „бране” од вере, да би га други пут оптуживали за „јерес”. С друге стране интересантно је да нико од великих хришћанских писаца и мислилаца, филозофа и теолога, и пре свега оних православних и руских /ако се изузму, можда, Константин Леонтијев и Побједоносцев/, није до данас за тако нешто оптуживао Достојевскога. Тако се показује да се дух Великог Инквизитора често више таји управо тамо где се људи олако хвале својом напредношћу и либерализмом. „Господо, какав вам је то мизерни либерализмић!” — рекао би на то сам Достојевски. „Зар је независност мисли, макар и најмања, тако тешка!” /Записи из 1863—4 и 1972—75 ПСС 20,176 и 21,258/. А ми бисмо на то као потсетник додали библијску причу о томе како су пријатељи Јовови, иако „адвокати Божји” а оптужиоци „непобожности” Јовове, ипак на крају били од Бога изобличени, док је бунтовни Јов био оправдан. Тако то стоји у самој Библији, тој чудној „вечној књизи” Достојевскога!

На горе напоменута тврђења треба пре свега рећи ово: таква схватања и „тумачења” Достојевскога показују само то колико они који тако нешто тврде веома мало познају Хришћанство и Православље /а „треба макар колико било разумевати Хришћанство”, говорио је Достојевски Градовскоме — Дн. писца 1880., гл. 3,3/, и колико је за такве хришћанска вера и њен православни доживљај и опит у најмању руку само „теоретска ствар”. Да и не говоримо колико су у таквим случајевима најчешће по среди бројне површности и предубеђења и предрасуде, за које је Достојевски у своје време говорио: „Предрасуде у нашој интелектуалној средини ништа нису мање него у народу” /Запис из 1876—7 ЛН 83,488; ср. Дневник писца 1876, април, гл. 1,3/.

Једна од основних предрасуда критичара Достојевскога из земаља „социјалистичког раја” састоји се пре свега у томе што је код њих само „одрицање религије узведено у религију” /рукописни материјал за „Младића”, ПСС 16,80 и 285/, а онда и у томе што Хришћанску веру и живо Православље такви обично знају једино „из књига”, учећи их „са Запада”, а не непосредно из саме живе *народне* Цркве и од живих и стварних јеванђелских *хришћана*, оних носиоца лика Христовог који и до данас постоје и могу се срести и у срединама где је „историјски описано” Православље /ср. писмо Достојевскога Љубимову, јуна 1879. г./.

Наравно није реч о томе да је Достојевски, и као верујући човек, а и ми сви скупа са њиме, био без мане и без греха /„безгрешних у овом свету нема” — ПСС 21, 274; ср. ПСС 13,318/, него је наше, и не само наше, дубоко уверење да је за пуно разумевање Достојевскога потребно заиста *са вером* прихватити ону код њега поново доживљену и проверену библијску истину да су „*неисповедиви и неизрециви путеви којима Бог налази човека*” /Римљ. 11,33; ПСС 7,203/, и да је само на томе *путу вере* /вере макар и као „жудње за вером” — према писму раног Достојевског Фон — Визиној/ могуће срести и наћи правог и свечовечански *широког*, а не „суженог”

Достојевскога. Тумачити пак Достојевскога мимоилазећи његову тако искрено и дуто одстрадану и посведочену веру, значи једноставно не тражити у њему, нити наћи „човека у човеку”, значи пред богоборним Савлом искључити Апостола Павла, значи остајати рађе уз „мртворођенче” а не уз *живог човека* /Записи из подземља, крај, ПСС 5, 178/.

О случају оваквог безрелигиозног и без-божног тумачења Достојевског, а и сваког верујућег уопште, најбоље би свакако говорио сам Достојевски, као што је, уосталом, већ и говорио и писао /што би свакако било интересантно све то сабрати на једно место и презентирати данашњим читаоцима/. За сада, ми бисмо овде навели само познате речи кнеза Мишкина упућене Рогожину: „Суштина религиозног осећања ни под какво расуђивање, ни под какве поступке или приступе, ни под какве атеизме не подпада; ту је увек нешто што није то, и вечно ће бити не то; то је нешто тако о шта ће вечно склизавати атеизми, и вечно ће *не о томе* говорити” /„Идиот”, део II, гл. 4/.

Ма колико то звучало чудно, ми ћемо то ипак овде рећи: за пуно разумевање Достојевског потребно је пре свега „*православно срце*” /„Све ће схватити православно срце”, вели старац Зосима, ПСС 14,266/. Потребна је *жиба јеванђелска вера*, вера у човека и у Бога, она вера која и јесте „јединствени извор живог живота на земљи — живота здравља, здравих идеја и здравих извода и закључака”, како нам вели сам Достојевски /Дневник писца 1876, децембра, гл. I, 5/. Без те јеванђелске *оживљености* и *освежености* вером, без благодаћу осољене новозаветне *животности* не може се схватити *жиби човек* Фјодор Михайлович Достојевски у „свим дубинама душе човечије”, ради које је Христос и дошао на земљу. Уместо тога биће „схваћен” и „протумачен” само један патуљаста Достојевски, Достојевски у стварности *сужен* и *упрошћен*, јер ће уистину живи и стварни човек бити „заменењ теоријом о њему”. Речено речником самога Достојевскога, биће то некакав човек „рођен од идеје”, скројен „по књижи”, протумачен као верник или неверник „по инерцији”, човек настао „по мртвим законима природе”, „по општим принципима”, „сав произашао из реторте”, и у крајњој линији — „човек претворен у излизани петопарац” /ПСС 19,149/. Бављење таквим Достојевским, Достојевским без живе вере у Христа јеванђелског, у Христа Богочовека, бављење Достојевским изван стварног контекста и амбијента живог Православља — то и јесте стварно „сужавање” Достојевскога као човека. Такво тумачење Достојевскога заиста представља својеврсно „извлачење квадратног корена” из живе личности тог великог и трагичног Божјег детета, које своме Оцу и Господу „стоји или пада” /Рм. 14,4/. Кажемо пак „трагичног” за човека Достојевскога, зато што је човек у њему вољно или невољно распет између пакла и раја, но распет, хвала Богу, не на смрт из које нема васкрсења, него и на живот, који се може родити и рађа се из добровољно прихваћене крсне смрти. Управо онако како је то у опитном сазнању и доживљајувелике истине Јеванђеља Христовог, тако кључне за Достојевскога и његове јунаке: „*Ако зрно пшенично не умре, оно остаје једно; а ако умре, оживеће...*”

Свакако да Достојевскога не треба упрошћавати, ни сужавати и поједностављавати. Михаил Бахтин је правилно истакао познату мисао о *философској полифонији* Достојевскога, о *плуралистичности* и *многогласности* његовог света. Но, исти Бахтин указао је такође и на то — које је то сабирно сочиво у којем се пресеца и сагледава сва

полифонија ликова Достојевскога. „Свет Достојевскога, вели Бахтин, дубоко је *плуралистичан*. Ако би се пак тражила слика којој тежи читав тај свет, слика у *духу погледа на свет самог Достојевског* /последње подвлачење наше — А. Ј./, онда би то била *Црква*, као општење несливених душа, где ће се наћи и грешници и праведници”. Ако смо већ код Бахтина, онда да наведемо и ову његову важну констатацију: „Неки подцењују *дубоки персонализам* Достојевскога, а то је погрешно... За Достојевскога не постоје „идеје по себи”, не постоје „ничије идеје” ... И „истину по себи” он представља, у духу хришћанске идеологије, као оваплоћену у Христу, то јест представља је као личност која ступа у односе са другим личностима”.

Наведене значајне речи овог врсног познаваоца Достојевскога указују на велику хришћанску ширину писца „Браће Карамазових” и осталих великих дела, у којима су заиста сви његови хероји, и позитивни и негативни, сасвим равноправни и сви су неустрашиви борци за *личност* и њену *слободу*, и тиме за њену бесконачност и непролазну вредност. „Оквир” и простор њиховог слободног пројављивања и деловања и међусобног општења јесте *саборност* Цркве као заједнице живих и слободних личности, која код Достојевског, благодарећи његовој православној вери и живом искуству Православља, надилази и превазилази обичну социјалну, друштвену реалност људску. Управо зато Достојевски је и могао да истакне овакву либералну, за његове опоненте невероватну мисао: „Са Православљем ми истичемо најлибералнију идеју каква само може бити: заједницу људи у име општења и са будућим несагласнима са нама” /Запис из 1876–77 ЛН 83,533/.

Без Достојевскове широке вере у човека и у Христа, вере и поверења у слободну, *непринудну* саборност Христове Цркве не могу се појмити сва она његова инсистирања на: свеодзивљивости, свепријемчивости, сверазумевању, свеживотности, свељубави, *свечовечности*, како код Пушкина и код руског православног човека уопште, тако пре свега код самога Достојевскога, који је „био Рус више од свих Руса”, како је то једном рекао Гришин.

Ако се можда и може спорити око извесних Бахтинових теза о „полифонијском роману” Достојевскога, неоспорна је међутим она Бахтинова констатација — да Достојевски од својих јунака не ствара неке робове или роботе, него *слободне људе*, који слободно износе и заступају своје личне идеје и ставове. Бахтин неће бити у праву само тамо где тврди да Достојевски у својим делима не износи и свој лични став и схватање /само узред указујемо на карактеристичне примедбе личног карактера у његовим Записним свескама, као што су: „Ово изрећи од аутора”, „нека се потруде и сами читаоци”, „за то је и написан роман”, итд. — ПСС 11,279 и 303/, јер јасно или прикривено изнети ауторски став још не значи да су тиме његови јунаци ограничени или оштећени у слободном изношењу својих ставова и погледа на свет. С правом је речено, и то се заиста може и рећи, да су сва велика дела Достојевскога „једна огромна исповест” његова, те су самим тим његова дела „аутобиографична” /К. Мочуљски/. Међутим, треба истовремено рећи и то да је Достојевски као хришћанин и велики писац дубоко сагледао, доживео и у својим делима изнео стварну *равноправност* свих људских личности у Богу и пред Богом, а самим тим и међусобно, јер је за њега „и последњи човек — такође човек”.

Свему овоме треба додати и познато начело Достојевскога: „Сви смо за све криви” и „сваки учествује у кривици свакога” /ПСС 14,290/. Сан смешног човека,

и др./, то јест једно од основних његових начела, произашло из живог опита руског православног народа и уопште из живе вере и вековног предања васељенског Православља, а за које начело Адлер као психолог с правом тврди да та „дубока формула и те како тесно стоји у вези са најситурнијим стварностима живота”, па ће нам онда бити јасна и очигледна сва слобода и сва ширина и дубина *хришћанске бере* Достојевскога. То је она његова позната, до немилосрдности искрено проверена вера у бескрајну вредност и велике могућности „људске личности и њене слободе”, али наравно и „њене одговорности”, што све чини — „једну од најосновнијих идеја хришћанства” /Дневник писца 1896./. О овој и оваквој вери Достојевскога речито сведочи и следећи његов запис: „Општа вера у то да је у Јеванђељу речена коначна реч развитка човечанства. Вера садржи у себи свет хуманости и све најузвишеније тачке гледања, а људи Јеванђеља су лепши од свих” /Запис из 1876—77 ЛН 83,562/.

Једном речју, ма шта рекли и написали наши или совјетски или европски критичари Достојевскога, за нас остаје несумњиво да је за самог Достојевског последња и највиша реалност — жива *личност* Христа Богочовека и Његова *жива Црква*, Црква као „*сав народ*”, како су рекли и Источни патријарси у својој Посланици, Црква Христова као заједница живих и слободних људских личности, „Христове деце” а „међусобно браће”, Црква као свечовечанско саборно *Тело* Христово, Црква као „*Тајна Христова*” /Записи из 1880—81 ЛН 83,676,682, ПСС 11,112—113, 152, 177—188; Дневник писца 1880, август, гл. 3,1—3 и др./.

Није овде место да објашњавамо и развијамо све хришћанске философске и богословске стране и димензије овог православног апостолско—светоотачког веровања и учења о „Тајни Христовој”, коју помиње и Достојевски и коју он предпоставља када говори о човеку као *личности* и као *заједници*, али подвлачимо да се овде заиста ради о централној и свеобухватној истини и факту целокупног Хришћанства /ср. Еф. 3,4 и 9; 5,32; Кол. 1,26—27; 2,2; 4,3. — Свети Оци: Иринеј, Атанасије, Григорије Богослов, Максим Исповедник, Палама и други/. Подсећамо још и на то да је у бити својој ова основна истина хришћанског Откривења била Достојевском добро позната /особито преко Св. Писма, дела Светих Отаца, руских Светитеља, Оптинских стараца и Хомјакова/, као мањевише и сваком живо верујућем руском хришћанину/ и у ондашњој царској и у данашњој совјетској Русији/ и уопште сваком православном човеку у свету позната је та истина пре свега из личног подвига живе вере у Христа и из христоцентричног искуства Православља, из личног и црквеног молитвеног /богослужбеног/, живота, из заједнице са људима у *Литургији*, као благодатном *оваплоћењу те тајне* Христове, као *богочовечанској* заједници, у којој се најстварније доживљава истина да је „*Логос постао тело*” ради спасења, препорођења и обожења човека, тј историјски факт *јављања* Бога у свету међу људима, чин поистовећења и сједињења Бога са нама људима да би нас људе у Христу Богочовеку сјединио са Собом и међусобно у једну личну и саборну заједницу слободе, љубави и бесмртности.

Управо у овоме је, по Достојевском, сво, *бескрајно чудо* Хришћанства, сва *реалност* Јеванђеља на земљи, и још — сав вековечни *људски идеал*, и шта више: у томе је сав *избор живог живота* за човека као личност и за човечанство као свелудску заједницу /Писмо С. А. Ивановој од 13. јануара 1868; Рукописи за роман „Зли души”, ПСС 11,112—113 и др./.

„Хришћанство је, рећи ће на другом месту Достојевски доказ тога да се у човека може да смести Бог. То је највећа идеја и највећа слава човека, до које је он могао достићи”.

Записи из 1876–77. ЛН 83,616/.

Доносимо у наставку два изразито антрополошка текста Достојевскога /из његових *Бележница*/, оба настала у најпресуднијим годинама његовог стваралаштва и оба врло значајна за његово коначно виђење и схватање света и човека. /Шири увод у ове текстове, као и свестранији коментар, уследиће касније/.

I Т Е К С Т /ЗАПИС ПОВОДОМ СМРТИ ЖЕНЕ/

16. април. Маша лежи на столу. Да ли ћу се видети с Машом?
Заволети човека, као самога себе, по заповести Христовој — немогуће је.

Закон личности на земљи спутава *Ја* спречава. Само је Христос то могао, но Христос је био вековечни од века идеал, ка којему се стреми и по закону природе треба да се стреми човек. Међутим, после појаве Христа, као *идеала човека у телу*, постало је јасно као дан да највиши, последњи развитак личности управо и треба да дође до тога /на самом крају развитка, у самој тачци достизања циља/ да човек нађе, сазна и свом силом своје природе убеди се да, највиша употреба коју човек од своје личности може учинити, из пуноће развитка свога *ја*, — то је да некако као уништи то *ја*, да га целосно преда свима и свакоме безрезервно и безусловно. То и јесте највећа срећа. На тај начин, закон *ја* се слива са законом хуманизма, а у сливању обоје, и *ја* и *све* /наизглед, две крајње супротности/, узајамно су уништени једно ради другог, и у исто време достижу, свако понаособ, и виши циљ свога индивидуалног развитка.

Управо то и јесте рај Христов. Сва историја, како човечанства тако и понаособ свакога посебно, само је развитак, борба, стремљење и достизање тога циља.

Но ако је то завршни, коначни циљ човечанства /који оно кад достигне нема потребе да се даље развија, то јест да достиже, да се бори, да при свим својим падовима види пред собом идеал и вечно се стреми к њему, — то јест као да нема потребе живети/ — онда, према томе, човек достижући то, завршава своје земаљско постојање. Дакле, човек је на земљи биће које се тек развија, те према томе није завршено, него прелазно /биће/.

Но достизати тако велики циљ, по моме расуђивању, потпуно је бесмислено, ако се при достизању циља све гаси и ишчежава, то јест ако и по достизању циља не буде живота у човека. Према томе, постоји будући, рајски живот.

Какав је тај живот, где је он, на каквој планети, у каквом центру, да ли у завршном и коначном центру, то јест у наручју свеопште Синтезе, то јест Бога? — ми то не знамо. Ми знамо само једну црту будуће природе будућег бића, које једва да ће се назвати човеком /следствено, ни појма немамо каква ћемо ми бића бити/. Ту црту је предсказао и преднаслутио Христос — тај велики и коначни идеал развитка свег човечанства — који нам је, по закону наше историје, дошао у телу.

Та црта је: „Нити ће се женити нити удавати, него ће живети као анђели Божји” /Матеј 22,30/. — Црта која је дубоко знаменујућа.

1/ Неће се женити нити *удавати*, јер нема ради чега; развијати се, достизати циљ кроз смену генерација већ није потребно; и

2/ Женидба и удадба јесте као неко највеће удаљавање од хуманизма, потпуно усамљивање тога пара од *свих* /мало остаје за све друге/. Породица, то јесте закон природе, но ипак је ненормално, егоистичко у пуном смислу стање

човека. Породица — то је највећа човекова светиња на земљи, јер кроз тај закон природе човек достиже /то јест кроз смену генерација/ развитак циља. Но у исто време, човек по закону исте природе, ради коначног дела свога циља, треба непрекидно да га одриче. /Двојственост/.

НВ. Антихристи се варају поричући Хришћанство следећом главном тачком оповргавања: 1/ „Зашто Хришћанство не влада на земљи, ако је оно истинито; зашто човек до сада страда, а не постају /људи/ једнан другоме браћа?“

Да, врло је разумљиво зашто: зато што је то идеал будућег, завршног живота човековог, а на земљи је човек у прелазном стању. То ће и бити, но биће после достизања циља, кад се човек по законима природе коначно препороди у другу природу, која се неће ни женити ни удавати. И 2/: Сам Христос је проповедао своје учење тек као идеал, сам је предсказао да ће до краја света бити борба и развитак /учење о мачу/, јер је то закон природе, јер је на земљи живот који се још развија, а тамо је — биће /битие/, синтетички потпуно, које се вечно наслађује и испуњено је, /тј. биће/ за које, изгледа, „времена више неће бити“ /Откровење 10,6/.

НВ. Атеисти, који одричу Бога и будући живот, ужасно су склони да све то представљају у људском облику, и тиме и греше. Природа Бога директно је супротна природи човека. Човек, по великом резултату науке, иде од много-разлитости ка Синтези, од факата ка њиховом уопштавању и познању. А природа Бога је другачија. То је потпуна синтеза свега бића, која сама себе разматра у многоразличности, у Анализи.

Но ако човек није човек — каква ће бити његова природа?

На земљи је то немогуће схватити, но закон њен може предосетити и цело човечанство у непосредним еманацијама /Прудон, происхођење Бога/ и свако посебно лице.

То је сливање пунога *ја*, то јест знања и синтезе *са свима*. „Љуби све, као себе“ /ср. Матеј 22,39/. То је на земљи немогуће, јер противуречи закону развитка личности и достизања коначног циља којим је човек везан. Према томе, то није закон идеални, као што говоре антихристи, него је /закон/ нашег идеала.

НВ. Дакле, све зависи од тога: прихвата ли се Христос као коначни идеал на земљи, то јест /све зависи/ од вере хришћанске. Чим верујеш у Христа, онда верујеш и да ћеш живети вечно.

Постоји ли у таквом случају будући живот за свако *ја*? Говоре да се човек распада и умире *сав*.

Ми већ по томе знамо да он не /умире/ сав, што човек, пошто физички рађа сина, предаје му део своје личности, а и морално оставља свој спомен људима /НВ. Изражавање жеље *вечног спомена* на парастосу је значајно/, то јест он делом своје личности која је раније живела на земљи улази у будући развитак човечанства. Ми јасно видимо да спомен великих развијача /тј. унапређивача/ човека живи међу људима /као такође и развитак злочинаца/, и, штавише, за човека је то највећа срећа да личи на њих. Значи да део тих природа /тј. тих људи/ улази и телом и душевно у друге људе. Христос је сав ушао у човечанство, и човек тежи да се преобрази у *ја* Христово као у свој идеал. Када то достигне, он

ће јасно увидети да су и сви, који су на земљи достигли тај циљ, ушли у састав његове коначне природе, то јест у Христа. /Синтетичка природа Христа је задивљујућа. Јер то је природа Бога, што значи да је Христос одраз Бога на земљи/. Како ће тада васкрснути свако *ја* — у општој Синтези — тешко је представити. Но оно што је живо, што није умрло чак ни до самог достизања /идеала/ и што се одразило у коначном идеалу — то треба да оживи у живот завршни /тј. крајњи/, синтетички, бесконачни. Ми ћемо бити лица не престајући сливати се са свима, не женећи се и не удавајући се, и бићемо у различитим разредима /„У дому Оца мога многе су обитељи“ — Јован 14,2/. Све ће тада себе осетити и познати вечно. Али, како ће то бити, у каквој форми, у каквој природи — човеку је тешко да то себи и замисли коначно.

Дакле, човек се на земљи стреми ка идеалу који је *супротан* његовој природи. Када човек није испунио закон стремљења ка идеалу, то јест није *с љубављу* приносио своје *ја* на жртву људима или другоме бићу /ја и Маша/, он тада осећа страдање и то стање је назвао грехом. Према томе, човек треба непрекидно да осећа страдање, које се уравнотежује рајском насладом испуњења закона, то јест жртвом. Ту и јесте равнотежа земаљска. Иначе би земља била бесмислена.

Учење материјалиста — свеопшта инерција и механизам материје, то значи смрт. Учење истинске философије — уништење инерције, то је мисао, то је центар и Синтеза васељене и њене спољашње форме — материје, то је Бог, то је бесконачни живот.

/II Записна књига из 1863—64. г. — ПСС, том 20,172—175/

II ТЕКСТ

СОЦИЈАЛИЗАМ И ХРИШЋАНСТВО

У социјализму су — појединчићи /малене јединке/, у хришћанству је крајњи развитак личности и сопствене воље.

Бог је идеја сабирног човечанства, масе, *сбију*.

Када човек живи масовно /у првобитним патријархалним заједницама, о којима су остала предања/ — онда човек живи *непосредно*.

Затим наступа прелазно време, то јест даљи развитак, то јест цивилизација. /Цивилизација је прелазно време/. У том даље развитку наступа појава, нови факт, који нико неће мимоићи, то је развитак личног сазнања и одрицања непосредних идеја и закона /ауторитетних, патријархалних и закона маса/. Човек као личност увек се у том стању свога општегенетског раста стављао у непријатељски, негативни однос према ауторитетном закону маса и свију. Зато је *сбрга* губио и веру у Бога. /Тиме су се завршавале све цивилизације. У Европи, на пример, где је развитак цивилизације дошао до крајњих граница, то јест до крајњих граница развитака лица, — вера у Бога је у личностима изгубљена/. То стање, то јест распад маса на личности, другачије речено цивилизација, јесте стање болесно. О томе сведочи губитак живе идеје о Богу. Друго сведочанство да је то болест јесте то што човек себе у том стању осећа рђаво, тугује, губи извор живог живота, не зна за непосредна осећања и све сазнаје.

Када човеку у том његовом стању не би био указан циљ — мени се чини да би он сишао с ума с целокупним човечанством. Указан је Христос. /НВ. Ниједан атеиста, који је оспоравао божанско порекло Христово, није порицао то да је ОН — идеал човечанства. Последња реч је Ренан. То је врло значајно/.

У чему је закон тог идеала? Повратак у непосредност, у масу, али слободни /повратак/, и шта више не по вољи, не по разуму, не по сазнању, него по непосредном, страшно снажном, неодољивом осећању да је *то* страшно *добро*.

И чудна ствар. Човек се враћа у масу, у непосредни живот, дакле у природно стање, али како? Не ауторитативно, него напротив, у вишем степену самовољно /добровољно/ и свесно. Јасно је да ова виша самовољност /добровољност/ јесте у исто време више одрицање од своје воље. У томе је моја воља да немам воље, јер је идеал предиван.

У чему је идеал?

Достићи пуну могућност сазнања и развитака, потпуно сазнати своје *ја* — и дати то *све* добровољно *за све* /људе/. У самој ствари: шта би боље учинио човек који је *све* добио, *све* сазнао и који је свемогућ? Ако га оставите у стању разбијеном на личности, онда ви даље од *стомака* ништа нећете добити. Социјалисти даље од стомака не иду. А наша „Млада Русија“ — већ неколико година само то и ради да свим својим силама стреми да докаже да даље од свега тога, што се у њему /стомаку/ садржи, и нема ничега. Нека се усуде да то порекну. Они то и неће порицати. Они *са поносом* то признају: чизме су боље од Шекспира, о бесмртности душе срамота је говорити итд. итд.

А у Христу добићете:

Постоји нешто далеко узвишеније од бога—стомака. То је — да се буде

владар и господар над самим собом, над својим *ја*, да се жртвује то *ја*, да се да — *свима*. У тој идеји има нешто неодољиво—лепо, сладосно, неизбежно и чак необјашњиво.

Управо необјашњиво. Ако социјалист почне објашњавати, он ће рећи: то је зато што, ако себи замислиш да ће сваки дати *све*, чак и себе, чак и своје *ја* за све /друге/, онда, значи, неће бити сиромашних, а сви ће бити страшно богати. И обмануће социјалист грубо, гнусно и дебело. Јер, ако је стварно тако, то јест да ће сви бити богати, социјализам се на томе и зауставља. Но то и не може бити, зато што социјалист не може себи ни да представи како је могуће добровољно дати себе за све /друге/; по њему, то је неморално. Док за извесну награду — е, то је могуће, то је морално. А сва је ствар, сва бескрајност Хришћанства над социјализмом у томе се и састоји што хришћанин /идеал/, дајући све, ништа за себе самога не тражи.

Шта више: он је чак противан идеји о награди, о хонорару, он њу схвата као бесмислицу, а награду ће примити само из љубави према ономе који даје, или само зато што осећа да ће после тога још силније волети даваоца /Нови Јерусалим, загрљај у наручју, зелене гранчице/.

Уосталом, социјализам чак ни до таквога објашњења Хришћанства рационално није долазио, него су долазили само неки његови представници, и то песници. Сву пак будућу основу и норму социјалног мравињака социјализам ставља у циљ — у сит стомак, и ради тога /циља/ у беспоговорне мравље обавезе; притом, његов виши морал, *више* охрабрење човечанству састоји се у том уверавању и ободравању прозелита да су те обавезе пријатне, јер ће се чинити ради *самих себе*, у сопственом интересу, јер је *travail attrayant* /= рад је привлачан/.

Социјализам се назвао Христом и идеалом, а Христос је оведе или тамо ... не верујете Апокалипсису.

Социјализам је последњи, крајњи до идеала развитак личности, а не норма, то јест свесни развитак појединачних личности, у вишем степену; такође сједињење у вишем степену у име лепоте идеала; и доћи ће до уверења, колико разумнога толико и /осећенога/ *свецелим човеком* /то јест најнепосреднијег/: да је највише расплагање собом — жртвовати себе.

Патријархалност је била првобитно стање. Цивилизација је — средње, прелазно /стање/. Хришћанство је — трећи и последњи степен човека; но ту се завршава развитак, достиже се идеал; према томе, већ по самој логици, већ по самом, томе што је у природи све математички тачно, дакле, и ту не може бити ироније и подсмеха, — постоји *будући живот*.

/IV Записна свеска из 1864–65. г. ПСС, том 20, 191–194

Јеромонах Атанасије

ОТАЦ ЈУСТИН – О ДОСТОЈЕВСКОМ

Поводом стогодишњице смрти највећег светског писца Фјодора Михайловича Достојевског /1821–1881/, недавно је преиздана /у издању манастира Ћелија/ позната књига оца Јустина Поповића, бившег професора Универзитета, једног од најбољих познавалаца Достојевскога: „Достојевски о Европи и Словенству”, чије је прво издање /Београд 1940/ било већ постало права реткост.

Као што је познато, Отац Јустин Поповић радио је на Достојевском још као студент у Русији и Оксфорду. Свој први рад о њему објавио је, још 1923. године /у Сремским Карловцима/, под називом „Философија и религија Ф. М. Достојевског”. Касније је овај свој рад прерадио и проширио и добила се ова књига која је пред нама. Но своје тумачење Достојевскога о. Јустин није изменио, а није ни имао разлога. Сва новија издања Достојевског, где има и нових, раније непознатих текстова његових, нису битно изменила садржај и карактер визије света и човека овог великог словенског писца. Ово, наравно, не значи да у међувремену није било, или да још неће бити, новијих и другачијих покушаја тумачења Достојевскога и његових понорних дубина и задивљујућих висина. На раније студије о Достојевском осврнуо се отац Јустин у последњем поглављу ове своје ретке, мисаоне врло дубоке и бриљантним стилем писане књиге. То поглавље носи карактеристичан наслов: „Достојевски свечовек” /стр. 351–368/ и оно представ-

ља резиме Јустиновог тумачења много-имензионалног уметничког, философског и религиозног дела Фјодора Михайловича – „пророка и апостола православног реализма”, како га назива о. Јустин у једном свом мањем раду о Достојевском /у збирци чланака „Философске урвине”/.

У овој години, када се и код нас слави стогодишњица смрти Достојевског и када је одржано низ предавања и објављено више радова на разне теме из његовог огромног опуса, а у току су и нова и потпунија издања његових дела, интересантно ће бити за многе читаоце и поштоваоце Достојевскога да се поново упознају са мишљењима и судовима о Достојевском блаженопочившег Јустина Поповића, једног од највећих савремених теолога и философа, упоређујући их притом са новоизнетим схватањима код нас и у свету о овом ненадмашном генију светске литературе.

Познато је већ да је др Ј. Поповић, после краћег предговора и уводног поглавља „Достојевски пред вечним проблемима” /стр. 7–23/, своје виђење проблематике Достојевскога изнео у два приближно подједнака дела. У првом делу, под насловом „Ђаволицеја”, он износи и приказује негативне хероје Достојевскога, док у другом, нешто опширнијем делу, који носи наслов „Православна теодицеја”, он описује позитивне личности Достојевских дела. С тим у вези, интересантно је на пр. упоредити Јустиново тумачење, које нам

се, одмах да кажемо, чини ближе и верније самоме Достојевском, и мишљење не малобројних других тумача Достојевскога /код нас на пр. проф. Николе Милошевића, изнето и недавно у јавним предавањима, а и у ранијим и најновијим писаним текстовима/ по којем су негативни типови Достојевскога аутентичнији и вернији и чак, они боље одражавају самог Достојевског, док су позитивни хероји прилично бледи, што је знак да их Достојевски није могао успешно дати зато што и сам није доживао то што је код њих хтео да да као позитивно. Није прилика да у овом приказу шире учествујемо у дискусијама насталим око тога код нас. За сада, указаћемо само на једно место из дела самога Достојевскога, где он сам, чини нам се, износи свој став о томе. Ради се о одломку из његовог писма својој рођаци А. С. Ивановој /1/13. јануара 1868. г./.

Говрећи о свом новом роману „Идиот” — где је, као што је познато, Достојевски дао један од својих најбољих позитивних ликова, за кога је заиста тешко рећи да није успео — Фјодор Михайлович пише:

„Главна мисао романа је — да се *позитивно представи прекрасни* /тј. предиван, леп, добар/ човек. Теже од тога ништа на свету нема, и особито сада. Сви писци, не само наши него чак и сви европски, ко се год прихватао да *позитивно* представи прекрасног човека, увек је подбацивао. Зато што је то задатак — безмеран. Прекрасно /тј. лепота/ је идеал, а идеал, ни наш ни цивилизоване Европе, још ни издалека није израђен. На свету постоји само једно позитивно прекрасно лице — Христос, тако да јављање тог безмерно, бескрајно прекрасног лица већ је, наравно, бескрајно чудо. Сво Јеванђеље Јованово о томе је смислу: оно чудо налази свеце-

ло у самом *опаploћењу*, у самој тој појави *прекраснога*”.

Интересантно ће бити ако одмах наведемо овде и коментар на овај текст Достојевскога који даје Константин Мочуљски, писац једне изузетно добре и исцрпне монографије о животу и стваралаштву великог руског писца /књига Мочуљскога „Достојевскиј — *жизањ и творчество*” изашла је 1947. г. у Паризу, а ове је године фототипски преиздана такође у Паризу/. Мочуљски пише: „Изобразити *позитивно прекрасног човека* — то је задатак неизмеран. Уметност се може приближити том задатку, али га не може испунити, јер прекрасни човек јесте — светитељ. А светост — то није литерална тема. Да би се створио лик светог, требало би и сам бити светим. Светост је — чудо; писац не може бити чудотворац. Свети је једино Христос, но роман о Христу је немогуће написати” /стр. 282/.

Са наше стране додали бисмо овоме констатацију, до које често долазимо читајући и проучавајући Достојевскога, његове хероје и његов руски православни народ. Наиме, Достојевски је ишао до краја у реалистичком представљању /ср. „*при пуном реализму наћи човека у човеку*”/ свих тамних дубина људске душе и људске личности, у њеном распону од пакла до раја, од ђавола до Бога, како то вели и о. Јустин у својој књизи. Он се није плашио да изнесе сву реалност људског пада и човековог одуђења од Бога и истинске човечности „зло се крије у човечанству дубље него што претпостављају наши исцелитељи — социјалисти”/, јер се тек онда може јасно видети и показати сва величина и значај истинског *спасања* човековог од стране Христа, тачније — *спасања човека у Христу Богу-човеку*. Сам Достојевски у свом „Дневнику писца” /за

годину 1873: „Стари људи”/ смеје се Бјелинском што је, у једном свом чланку, представио свога опонента као глупака са којим се онда лако било носити. За њега то није било прихватљиво ни убедљиво. И зло и добро треба пустити да се искажу до краја, а онда — „нека се потруде и сами читаоци” /вели он на једном месту у својим белешкама/, да сами оцене и слободно се поставе.

Достојевски је слично одговорио и неким својим критичарима који су му пребацивали да је, после свога напредњаштва и атеизма у ранијим годинама, вратио се „мрачњаштву вере”.

Достојевски је тада написао следеће карактеристичне речи: „Пребацују ми мерзавци због моје /тобоже/ непросвећене и назадњачке вере у Бога. Тим глупацима, међутим, никада се ни у сну није снило такво снажно порицање Бога какво је изражено у „Великом иквизитору” и у претходној глави, а на што *цела књига* даје одговор ...Ако верујем у Бога не чиним то као глупак и фанатик... Они хоће да ме уче, и смеју се мојој ограничениости! Њихова глупост не може ни сањати о оноликој снази одрицања које сам ја прошао. Иван је дубок. Он није један од савремених атеиста, који својим неверовањем само доказују ограниченост свога гледања на свет, и тупост свога малог мозга... Ни у Европи нема, нити је икада било, таквих силних атеистичких изражавања.

Дакле, ја верујем у Христа и исповедам Га /тј. признајем Га/ не као дете. Моје *осана* прошло је кроз велико чисти-лиште сумње”. /Ово је из његове Записне књиге за 1880—81. г., а цитирано је и код оца Јустина, стр. 360—1/.

Достојевски је доживео све дубине људског пакла, али је доживео и нео-дољиву реалност спасења човека у Христу, и зато се није плашио да изнесе све аргументе у корист негативних хероја, а преко њих и самог ђавола, знајући добро крајњу немоћ зла и моћ Онога у кога је поверовао — Христа Бога и Спаситеља човека. Христолики ликови његових позитивних јунака наговештавају и тек откривају ту победу човека у Христу над грехом, злом и ђаволом и над свим богоборством његовим. Ова победа је, међутим, истовремено и стални *подвиг* животног пројављивања *слободе*, слободне *делатне љубави*, јер вера и јесте највећа слобода и пројављује се као постојана саможртвена љубав. Проблем човека и јесте првенствено проблем слободе и љубави. Живо оваплоћење и остварење њихово за човека и човечанство дато је у Богочовеку Христу, а усваја се и доживљава свеживотним и доживотним личним подвигом човека, у којем се проверава његова вера и верност љубави и истинској слободи.